

Чикәр бичлгәнә зокалас

Эгшгин зокал

Мана төрски келнд авгдсн эгшг үзгүдәр дамдждж үгд бәәх эгшг аәсиг темдг лнә в д н. Ямр чигн үгд эгшгүднә кергтә дарата болдж, үгин ханьд орна. Үгд бәәх эгшгүдин дарат болн чинриг медлж, чикәр бичлгән эгшгин зокал гидж нерднә.

Халымг келнә эгшгүдиг чикәр бичхин таалар ним төрмүд цәйлгәлджәнә.

Алнәтрүлгч эгшгүд

Халымг келнд олн зүсәр келгдг үгмүд бәәнә. Иигдж олн зүсәр келгдлгн халымг келнд бәәх диалектәс гарчана. Торгүд, дөрвд болн нань чигн диалект бәәх учрас үг бичлгән деер алнәтрлг гарна. Торгүд күн торгүдар, дөрвднә—дөрвдәр бичәд бәәнә. Литературн халымг келнд ним йовдл гаргәд болшо. Теручрас урднә болсн конференц деер алнәтрүлгч эгшгүдиг бичлгәнә тускар шишлнә шишләр гарла. Эн шишләр зәрмснә мартад, зәрмснә меддог учрас алнәтрүлгч эгшгүд бичлгән деер ода эндү гаргәд бәәцхәнә.

Алнәтрүлгч эгшгүдиг урднә батлгдсн шишләрәр бәрмт кедж бичх кергтә. Энүнә тәлә ямаран эгшгүд алнәтрүлгч болдгинә медх зөвтә. Нургәлж алнәтрлгч у, о хойриг, ү, ь хойриг, о, ь хойриг, у, у хойриг бичлгән деер гарна. Кемр үгд алнәтрүлгч у, о хойр бәәхлә, эгшг у бичхмн, ү, ь хойрин эгшг ү бичхмн, ь, ь хойрин эгшг о авхмн, у, у хойрин эгшг у бичхмн. Үлгүрлхд:

а). у, о хойрин у: умш, гурви, гурвиг, сумн, хурвч, хува, гурвдлжн, нульмсн, хувцн, цухрх.

б). ү, ь хойрин у: увл, умкә, умсн, умкрасн, үлмә, күмст, хуврх, бұдүн, гүвдх, үмгх, умтәх.

в). у, у хойрин у: уутьхн, хурсх, уньн.

г). о, ь хойрин о: оньс, оньдин, еолъх, сөнън.

Деер келгдсн зокалас бәрмт авч, алнәтрүлгч и, у хойрин эгшг у бичхмн; а, а хойрин—а бичхмн. Үлгүрлхд:

а). а, а хойрин а: таава, дакад, тальвр, анъх, матъхр, альхн, ганьдлх, таньлдх, хальтрх, альдас.

б). у, и хойрин ү: бұчр, бұшкур, бұшмүд.

Алнәтрүлгч эгшгүдиг чикәр бичхин тәлә бичлгәнә зокал медхәс нань, үгин чинр, үгин йозур, үгин бұрдәц медх кергтә. Үлгүрлхд: ондр биш эндр. Эн үг эн өлр гисн хойр үгәс бурддж; үрлә биш, өрлә. Энд үгин йозур үр биш өр үмс, өмс гисн салу чинртә үгмүд: кү үмсх, хувц өмсх.

Өмс гисн үгәс өбмсн гидж үг бурдәдгсн. Тун деерәс өмсх, өмскул, өбмсн гидж бичхмн.

Сек, сәк гисн бас салу чинртә үгмүд: үуд сек, хот сәк, үрән сәк. Тедү мет хөв, хөв гисн үгмүдиг чинринь олдж бичхмн. Ямр нег юмна аңгыни медүлхлә хув гидж бичхмн. Үлгүрлхд: зууна нег хувиг—процент гидмн. Куунә джиргыл, бәәдл, ямр нег йовдл медүлхсн—цагт хув биш, хөв (судьба) гидж бичхмн. Үлгүрлхд: Савр сән хөвтә күн. Тәрән гисн үг тәрх гисн үгәс бурддж. Тер учрас таран биш, тәрән гидж бичхмн. Алнәтрлгч уга үгмүдиг ямаран чигн сольт угагъар бичхмн. Үлгүрлхд: бичг, маальг (гем), мәәлх, сөг, дегтр, минн хөбн гидж торгүд чигн, дөрвд чигн келнә.

Эгшгин таарлт

Халымг келнд эгшгин таарлтин зокал бәәнә. Эн зокалар болхла, нег үгд ямр болвчн эгшгүд таардж ирлшго. Энүн деерәс халымг келнә эгшгүд хойр даранд хувагдна—өмн болн ар даранд. Өмн дарана эгшгүд джөблн эгшгүд гидж нерәдгднә, ар дарана эгшгүд хату эгшгүд гидж нерәдгднә.

Ар дарана эгшгүд	а, у, о, я, ю, ь
Өмн дарана эгшгүд	а, у, ь, э, и, е

Эгшгин таарлтин зокал ним болна.

Негдгч зокал. Нег үгд ар болн өмн дарана эгшг орх зөв уга. Нег үгд дань өмн дарана, эс гидж дань ар дарана эгшг орх зөвтә. Ниилдж бәәх суффиксмүд болн хасгдлж немдгдлжәх үгмүд үгин сүүрт бәәх дарана эгшглә ирлцдж бичгднә. Үлгүрлхд:

а). мана, таката, малята, хурняста.

б). кьвә, кьвүн, кьвүнүр, кьвәгәс.

в). умшдж бәәнә—умшджана, бичджәнә.

г). ирдж бәәцхәнә—ирджәцхәнә, кьдлджәцхәнә.

Хойрдгч зокал. Халымг келнә үгд бәәх эгшгүд бат даратгәр бичгднә. Түрүн нүүрт бәәх эгшгүдин некврәр дарум ниилврмүдт кергтә эгшгүднә бичгднә. Эн зокалар түрүн нүүрт бәәх а, о, у эгшгүдин хөбн а, у бичгднә (така, галун, ора, ору, улан, бургү). а; ь; ү эгшгүдин хөбн а; ү бичгднә (тәрән, бәрүл, кьрә, кьвүн, үрә, бұру) э, и эгшгин хөбн а, у бичгднә (темән, келдүр, ишкә, илүр). Ахрар келхд, о, ь, э, е эгшгүд түрүнк ниилврәс наадк ниилврт бичгдх.

Гурвдгч зокал. Талин келнәс орджах үгмүд эгшгин таарлтд багтх. Болв талин келнәс орджах үгд кергдлжәх суффикс, эс гидж киискврин чилгч тер үгин сүүрин чилгчд

бәәсн дарана эгшглә әдл эгшгтә болх зөвтә. Үлгүрлхд: орден—орденәр, клубур, артелгә, колхозникүд, самолетур, Емельянас, шлюзар, съездәс, Киевәс, совешаняс, лагерәр, сессәр, медальр, нань чигн.

Эгшгин таарлтин зокалд батгдго йовдл бас харгәнә. Энн ним болна:

а). талин келнәс орджах сүулдк ниилвртән ы эгшгтә үгмүд хуврхләрн, өмн дарана эгшгүд авна. Үлгүрлхд: лыж—лыжәр, акымүд, Царицынә.

б). уга гидг бурушагч хув өмнән бәәх үглә хасгдлж го гидж бичгднә. Үлгүрлхд: ирх уга—ирхго, бичшго, келхго, н. ч.

в). үгиг киискврт, үгин хуврлгд эгшг и ар чигн дарана эгшглә бичгднә. Үлгүрлхд: ах—ахин, ахинәс, умшджәхшив.

Удан эгшг

Халымг келнә эгшг әс эврәннә айлгъар (соньсврәр) удан, ахр (йирин), әмтин ахр болна.

Удан эгшг уданар тач келгднә. Ахр эгшг удан биш йиринәр келгднә. Әмтин ахр эгшг әрә соньсгдмар келгднә.

Литературн халымг келнд удан эгшг давхр үзгәр темдгдлгднә, ахр эгшг—нег үзгәр, әмтин ахр эгшг—темдгдлгдх.

Удан эгшг бичлгәнә зокал.

1). Фонетическ принципәр гардвр авч, удан эгшг хойр, эс гидж олн ниилвртә үгин түрүн ниилврт темдгдлгднә. Үлгүрлхд: куүкн, уул, туула, тоодг, саалг, тууль.

2). Нег ниилврәс бурдсн үгмүдт эгшгин удань тодрхагъар соньсгдлхш, тер учрар тним үгмүдт удан эгшг темдгдлгдхш. Кемр тер нег ниилврәс бурдсн үг хуврәд, деерән ниилвр авхла, эгшгин удань темдгдлгднә.

Үлгүрлхд: то—тоод, тоолвр, тооллгн, дун—дуунд, дууг, дуудлгн, хөн—хөбнә, хөбч, хөбнәс.

3). Талин келнәс орджах үгмүд удан эгшг бичлгәнә зокалд багтхш. Болв халымг келнд орад, авяяст шиньгрдждсн үгмүдт удан эгшг бичгднә. Үлгүрлхд: мәәчг, Аәдрхн, дишл, саал, нань чигн.

Темдг. Удан эгшгиг давхр эгшгәр темдгдлгд учрас йотирован а болн у аәсиг давхр я болн ю үзгәр темдгдлхлә, тодлдж авад, умшхл болн бичхд амрхн болна. Үлгүрлхд: яярм, яяхв, ююна, ююнд.